

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'ATIT-TURK" VA YUSUF
XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG" ASARLARI O'RTASIDAGI UYG'UNLIK.

Xushvaqtova Shahodat Akbarovna

2-Bosqich talabasi, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asari va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlari o'rtasidagi uyg'unlik jihatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: urug', qabila, turkiyshunoslik, qomusiy asar, she'riy parchalar, lirik va epik janrlar, to'rtlik, adabiy muhit, qofiya, turkiy she'riyat, fors she'riyati, alliteratsiya.

Аннотация: В данной статье рассматриваются аспекты гармонии между «Девону Лугатит-Тюрк» Махмуда Кашгари и «Кутадгу Билиг» Юсуфа Хоса Хаджиба.

Ключевые слова: род, племя, тюркология, энциклопедический труд, поэтические фрагменты, лирические и эпические жанры, четверостишие, литературная среда, рифма, турецкая поэзия, персидская поэзия, аллитерация.

Abstract: This article examines the aspects of harmony between Mahmud Kashgari's "Devonu Lug'atit-Turk" and Yusuf Khos Hajib's "Kutadgu Bilig".

Keywords: clan, tribe, Turkic studies, encyclopedic work, poetic fragments, lyrical and epic genres, quatrain, literary environment, rhyme, Turkish poetry, Persian poetry, alliteration.

Devonu lug'atit-turk"ning yaratilishi. Koshg'ariyning tug'ilgan yili aniq emas. U «Devonu lug'atit-turk» asarini 1068-yili yozib tugatgan. Bu davrda Koshg'ar aholisi turkiy tilning eng "go'zal lahjasi bo'lgan xokoniya turkchasida so'zlashar edilar" (V.V.Bartold); ukrainalik turkiyshunos olim Omelyan Pritsakning aytishicha, Mahmud Koshg'ariy Qoraxoniylar sulolasiga mansub odam bo'lgan.

U siyosiy ta'qiblardan qochib, o'n yilcha turkiy qavmlar yashaydigan o'lkalarda u yerdan-bu yerga ko'chib yurgan. Ana shu davrda u turkiy qavmlarning tili, geografiasini, musulmonlikdan oldingi urf-odatlarini va diniy tasavvurlari, adabiyoti haqida ko'p material to'plagan. Oxiri Bag'dodda to'xtagan. Bu davrda Bag'dodni Saljuqiylar egallagan edi. Saljuqiylar ham turkiyzabon bo'lgani uchun, Mahmud Koshg'ariy o'zi to'plagan materiallar saljuqiylarda qiziqish uyg'otishini bilib, «Devonu lug'atit-turk» asariga tartib bergan.

Koshg'ariy bu asari ustida uzoq yillar ishladi. Yuqori Chindan tortib butun Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona va Buxoroga qadar cho'zilgan keng hududni kezib chiqdi. Bu hududda yashagan urug'lar, qabilalarning turmush tarzini, kasb korini, turar joylarini aniqladi, tillarini sinchiklab o'rgandi. Koshg'ariyning o'zi bu haqda "Devon"ning muqaddimasida quyidagicha tushuntirish beradi: "Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarini to'pladim, turli xil so'z xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim.

Men bu ishlarni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim. Bo'lmasa, men tilda ularning yeng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim. Ularga (tillarga N.R.) shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar va qirg'iz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo'ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim.

Koshg'ariy bergan bu izohdan ma'lum bo'ladiki, u tilshunoslik bo'yicha maxsus ta'lim olgan Koshg'ariyning asosiy maqsadi lug'at tuzish, turkiy qabilalarning lahjalaridagi farqlarni ko'rsatish barobarida bu davr adabiy tilining go'zalliklarini, turkiy qabilalar orasida barqaror va asrlar davomida qo'llanib kelgan til ekanini namoyish qilish bo'lgan edi. Buning isboti sifatida turkiy tilning ijtimoiy hayotdagi o'rniga u bergan quyidagi gap asos bo'la oladi. Koshg'ariy yozadi: "Xudo davlat quyoshini turklar burjida yaratdi. Falakni ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni turk deb atadi, mulkka ega qildi, ularni zamonamizning xoqonlari qilib ko'tardi..."

Ularning [turklarning] o'qlaridan saqlanmoq uchun ularning xatti-harakatlarini mahkam tutmoq har bir aqlli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin bo'lish uchun eng asosiy yo'l ularning tillarida so'zlashishdir, chunki ular bu tilda so'zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, o'zlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar. Hatto ular o'z panohida turgan boshqalarning gunohini ham kechib yuboradilar..." (1 jild, 21-b.).

Mahmud Koshg'ariy bu asari orqali ilk bor turkiyshunoslikka asos soldi.

"Devonu lug'atit-turk" - qomusiy asar. Bu asar faqat tilga yoki adabiyotga oid materiallar va dalillargina emas, balki Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qabilalar tarixi to'g'risidagi manba hamdir. Har bir qabilaning o'sha davrdagi mavqei, tarixi to'g'risida ham yetarli malumotlar beradi. Jumladan, o'g'uzlar, qarluqlar kabi yirik qabilalar to'g'risida o'rni-o'rni bilan aytilgan ma'lumotlar bunga dalildir.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari

Asar yaratilgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Qoraxoniylar sulolasidagi ijtimoiy, siyosiy hayot davrning ilg'or ziyolilarini parokandalikning oldini olishga, mamlakatda adolatni barqaror o'rnatishga, xalq va hukmdorlar o'rtasida yakdillikni mustahkamlashga, mamlakatni poydor, mustahkam qilishga undadi. Albatta, siyosiy shiorlar yoki hukmdorlarning qattiq siyosati bilan ularni amalga oshirish mumkin emas edi. Shu bois ijodkorlar tarixga murojaat etdilar, tarixdan saboq olishga hukmdorlarni va xalqni da'vat etdilar. Badiiy asarning davlat va mamlakat hayotida qudratli omil ekanini ko'rsata bildilar. "Qutadg'u bilig"

Qoraxoniylar davlatida aynan shu vazifani bajardi. Asar Qoraxoniylar sulolasi ikki qismga g'arbiy va sharqiy xonliklarga bo'linib ketgan va ular o'rtasida halokatga olib boruvchi kurashlar borayotgan paytda yozilgan. Zotan, "Qutadg'u bilig"da Yusuf foydalangan ramziy obrazlar ayni ana shu kurashlarga barham berish va mamlakatda adolat, tinchlik o'rnatishga ishora qiladi. Bu obrazlar bir-biriga bog'liq, biri ikkinchisini talab qiladi. Adolatni Kuntug'di, davlatni Oyto'ldi, aqlni O'gdulmish, qanoatni O'zg'urmish deb ataydi. Yusuf bu obrazlarni keltirar ekan, quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi: mamlakatning tayanchi adolat.

Adolat barqaror bo'lgan davlatda farovonlik, yakdillik bo'ladi; mamlakat aql bilan boshqariladi, aql bilan boshqarilgan mamlakatda adolat ham, farovonlik ham, yakdillik ham bo'ladi; qanoat esa mol-dunyoga ko'ngil bog'lamaslikka, nafsga erk bermaslikka, faqat mol-dunyo yig'ish bilan band bo'lib qolmaslikka, bu dunyo ishlarini ham unutmamaslikka da'vat qiladi. Aytish mumkinki, "Qutadg'u bilig" asari mohiyatan o'z davrining nizomnomasi vazifasini bajargan.

Kitob muallifi Yusufning hayoti, ijodi haqida deyarli ma'lumot yo'q. U mazkur asarini hijriy 462-milodiy 1069-1070-yillarda yozib tugatadi. Muallif asarini o'n sakkiz oyda yozib tugatgani haqida ma'lumot beradi.

Asarni tugatgan paytda muallif Yusuf 50 yoshlar atrofida bo'lganligi va uning hijriy 410 (milodiy 1019) yillar atrofida tug'ilgani haqida so'z yuritiladi. Zotan, Yusuf asarda o'z yoshiga qilgan ishora u tug'ilgan sananing aynan 1019-yili degan xulosaga kelishni anglatmaydi. Bu taxmin muallifning tug'ilgan yili 1019 dan oldinroq yoki keyinroq ham bo'lishi mumkinligini bildiradi. Mana, Yusuf o'z asarini tugatgan payt haqida nima deydi:

Tegurdi manga ilgi ellik yashim,

O'qir altmish emdi manga kel teyu

(Ellik yoshim menga qo'lini tekizdi, endi oltmish menga, kel, deb chorlayotir).

Devonu lug'atit-turk" va "Qutadg'u bilig" uyg'unligi. Ayni paytda "Devonu lug'atit-turk"da shakl jihatidangina emas, balki mazmun tomondan «Qutadg'u bilig»ga monand didaktik mazmundagi parchalar ham borki, bu parchalarda barqaror adabiy muhit, ma'lum izga tushgan ijtimoiy hayotning in'ikosini ko'ramiz.

Qolaversa, "Qutadg'u bilig"da Yusuf uzoq o'tmishdagi donishmandlarning asarlariga tayanganini aytadi va ularning o'gitlaridan iqtiboslar keltiradi. Keltirilgan iqtiboslarning deyarli hammasi didaktik mazmunda. Yusuf keltirgan qadim donishmandlarning iqtiboslari xalq orasida maqol va matallar singari tarqalgani shubhasiz. Bunday jarayon adabiyot tarixida ko'p uchraydi.

Mana shu adabiy qonuniyatga tayanib, Yusuf asarida keltirgan donishmandlarning o'gitlari, hikmatlari "Qutadg'u bilig" uchun qanchalik xizmat qilgan bo'lsa, "Devonu lug'atit-turk" uchun ham shunchalik jiddiy va ishonchli manba bo'lgan. Namuna sifatida «Devonu lug'atit-turkdagi va "Qutadg'u bilig"dagi mazmunan o'xshash bo'lgan ayrim fardlarni qiyoslaymiz:

"Devonu lug'atit-turk"da:

Ulug'luq bo'lsa sen ezgu qilin,

Bo'lg'il kishig beglar qatin yaxshi ulan (1,95).

(Daraja yoki martaba topsang, xulqingni chiroyli qil, amirlar oldida yaxshilik yetkazuvchi, xalqning ishlarini yaxshi qabul qiluvchi bo'l.)

"Qutadg'u bilig"da:

Qilinch et, yo'ruq tuz, o'zungni tutun,

Ko'ngul til ko'ni tut, bishirg'il so'zung.

(Xulqingni to'g'rila, yo'riqni tuzat, o'zingni tut,

Ko'ngil, tilni to'g'ri tut, so'zingni pishiq qil) [3957]

"Devonu lug'atit-turk"da:

Bo'lmish nangig sevarsan, aqrun angar sevingil, Barmish nengig saqinma, azraq angar o'kungil (III, 372)*

(Bor molingni sevasan, unga kamroq sevin, chunki u sendan (ya'ni qo'lingdan) chiqib ketishi mumkin. Qo'lingdan ketgan narsa uchun qayg'urma, unga ozroq sevin. Chunki achinish senga (qo'lingdan chiqib ketgan narsalarni) qaytarib bermaydi) "Qutadg'u bilig"da:

Kuvanma bu qutqa, kelip ham barir,

Inanma bu davlat berur ham alir [680]

(Bu mol-davlatga quvonib g'ururlanma, u keladi va yana ketadi, Bu davlatga ishonma, uni beradi va yana oladi)

Mazkur she'riy parcha "Devonu lug'atit-turk"da to'rtlik shaklida berilgan, yuqoridagi fardga shaklan va qofiyalanish tizimi bo'yicha o'xshash bo'lgani uchun, biz ikkilik shaklida berdik.

"Devonu lug'atit-turk"dagi she'riy parchalar yuzasidan yevropalik olimlar bildirgan mulohazalar anchayin diqqatga sazovor. Asardagi to'rtliklar turkiy she'riyatning qadimgi namunalaridir degan K. Brokkelmanning fikrlari P. Peloning qarashlarini shubha ostiga qo'ydi. P. Pelo moniylik she'rlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida, qadimgi turkiy she'riyat qofiyali emas, balki alliteratsiyali she'r bo'lgan degan xulosaga kelgan edi. Alliteratsiya, uningcha, misralar boshida keladi va she'rni bir tizimga soladi.

Pelo "Devonu lug'atit-turk"dagi to'rtliklarning qofiyalanishini fors she'riyati ta'siridir deb qaraydi. "Qutadg'u bilig"ning she'r tuzilishida fors she'riyatidagi qofiya o'z izini qoldirgan va bu haqda yetarli fikrlar aytilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nasimxon Rahmonov O'zbek adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davirlardan XV asrning birinchi yarmigacha). O'quv qo'llanma. – T.: "Sano-standart" nashriyoti, 2017.
2. To'xtaliev B. Yusuf Xos Hojib va turkiy qofiya taraqqiyoti. Toshkent, 1994.
3. Resid Rahmati Arat. Eski turk siri: 1991, 8-35-s.